

ФОРС, ДАРИЙ ТИЛЛАРИДАГИ ИҚТИСОДИЙ КОНТЕКСТУАЛ ДУБЛЕТЛАР

Хабибова М.Р.

ТДШУ, Эроншунослик ва аффоншунослик олий
мактаби катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Терминологияда контекстуал дублетлар тушунчаси мавжудки, бу ҳолатда тўлақонли термин билан унинг қисқарган шакли (қисми) сўз-термин билан аббревиатуралар, рақам ва символик белгилар дублет бўлиб келади.

Калит сўзлар: дублетлар, рақам ва символик белгилар, сўз-термин, аббревиатуралар, лингвистик метод, иқтисодий терминлар

АННОТАЦИЯ

В терминологии существует понятие контекстуальных дублетов, при котором полноценный термин и его сокращённая форма (часть), словесный термин и аббревиатуры, а также числовые и символические обозначения выступают в качестве дублетов.

Ключевые слова: дублеты, сравнительный метод, символические обозначения, корневая основа, производное слово, производное слово, морфема, экономические термины, лингвистический метод

ABSTRACT

In terminology, there is a concept known as contextual doublets, where a full term and its shortened form (or part), a lexical term and abbreviations, as well as numerical and symbolic signs function as doublets.

Keywords: doublets, comparative method, comparative method, lexical term, abbreviations, root, simple root, derived word, morpheme economic terms, linguistic method

Контекстуал дублетлар — терминологияда бир тушунчани ифодалаш учун бир хил маънони берувчи, лекин турли шаклда келадиган термин бирликларидир. Бунда тўлиқ термин ва унинг қисқартирилган ёки бошқа белгили шакли бир контекстда бир-бирининг ўрнида ишлатилади.

Контекстуал дублетлар одатда қуйидаги кўринишларда учрайди:

1. Тўла термин ва унинг қисқарган шакли

• Масалан:

• Ахборот технологиялари — АТ

- Олий таълим муассасаси — ОТМ
- 2. Термин ва аббревиатура
  - Масалан:
  - Бирлашган Миллатлар Ташкилоти — БМТ
  - Ёшлар иттифоқи — ЁИ
- 3. Сўз термин ва рақамли ёки символик белги
  - Масалан:
  - Плюс — +
  - Фоиз — %
  - Биринчи босқич — 1-босқич

Шундай қилиб, контекстуал дублетлар — бир хил маънони англаувчи, аммо турли шаклларда (тўлиқ, қисқа, аббревиатура, рақам ёки символ) ифодаланадиган термин бирликларидир. Улар асосан матнда такрорни камайтириш, қисқалик ва қулайлик учун қўлланади. Қайд этилишича, терминологияда контекстуал дублетлар тушунчаси мавжудки, бу ҳолатда тўлақонли термин билан унинг қисқарган шакли (қисми) сўз-термин билан аббревиатуралар, рақам ва символик белгилар дублет бўлиб келади. Бундай ифодаларнинг маъноси кўпинча текстда мавжуд тўлиқ термин асосида ойдинлашади. Д. С. Лотте агар бутун бир манба маълум техник восита (машина, қурилма)га бағишланган бўлса, унда машинанинг тўлиқ номи (яъни қабул қилинган термин) билан бирга унинг қисқарган шакли ҳам қўлланилиши мумкинлигини ёзади¹⁸⁴. Шунингдек, Х. Мирзахмедова дублет терминларнинг уч: а) ситуатив; б) оккозионал ва в) муаллифлик контекстуал терминлар гуруҳларини таҳлил этади. Биз тадқиқот давомида олимнинг тақсимига ва билдирган хулосаларига таянган ҳолда ўз таҳлилимизни амалга оширдик.

Тадқиқотчи қайд этганидек, Эроннинг “Форс тили ва адабиёти академияси” томонидан тақдим қилинган термин тушунарли бўлиши учун ўзлашма билан бирга, бир контекстда ифодланади. Аммо таржима жараёнида биргина термин билан таржима қилинади. Масалан форс тилида “баланс” терминининг ишлатилишига диққатингизни қаратсак. Юқорида қайд этилганидек, “баланс” терминининг: а) تراز tarāz; б) موازنه movāzene; в) بیلان bilān; г) ترازنامه tarāznāme каби дублетлари мавжуд бўлиб, уларнинг тилда қўлланилиш частотасига эътибор қаратинг:

ترازنامه یا بیلان عبارتست از صورتحسابی است که وضعیت مالی یک موسسه را در یک زمان مشخص نشان

می‌دهد.

¹⁸⁴ Мирзахмедова Х. Форс тили транспорт терминларининг структур таҳлили ва ясаиш усуллари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2017. –Б. 125.

Баланс фактурадан иборат бўлиб, бир ташкилотнинг молиявий аҳволини бир вақтда аниқ кўрсатади.

(دنیای اقتصاد، ۱۳۹۵/۱۱/۳، ۱۱۶۰، ص: ۴.)

Бу ерда *tarāznāme* “баланс” термини ўзининг яна бир дублети *bilān* термини билан бирга бир текстда ишлатилмоқда. Бу ҳолат терминларнинг ҳар иккиси биргина тушунча учун ишлатилиши мумкинлигини кўрсатади. Биз тадқиқотни давом эттириб, форс тилида “баланс” термини учун қайси вариант кўпроқ ишлатилиши юзасидан мисолларга эътиборимизни қаратдик ва форс тилида ушбу тушунча учун *tarāznāme* термини кейинги терминга нисбатан кенгроқ қўлланилишининг гувоҳи бўлдик:

ترازنامه یکی از انواع صورت های مالی می باشد که...

Tarāznāme yeki az anvā’-e surat hā-ye māli mibāšad ke...

“Баланс молиявий ҳужжат турларидан бири бўлиб, ...”

(<http://hesabdar-ac.ir/tag>)

Демак, форс тилида тўрт дублетдан фақатгина иккита дублет актив.

Худди шу тушунча учун дарий тилида қайси термин ишлатилишини ҳам ўргандик. Қизиқ томони – дарий тилида а) *bilāns*; б) *tarāz*; в) *movāzana*; г) *tavāzon* (арабий ўзлашма) дублетларидан учтаси фаол ишлатилади:

وزیر تجارت و صنایع افغانستان می گوید: کسر بیلانس تجارت کشور به بیش از ۸.۲ میلیارد دالر رسیده است.

Wazir-e tejārat-o-sanāya’-ye Afyānestān mēgōyad: kasr-e tejārat-e bilāns-e kešwar ba biš az 8,2 mēlyārd dālar rasida ast.

Афғонистон тижорат ва саноат вазири дейди: мамлакат савдо балансининг камайиши 8,2 млрд доллардан кўпроққа етди.

(<https://www.darivoo.com/a/afghanistan-trade-balance/2858555.html>)

اما با وجود افزایش صادرات هنوز میزان زیادی کسری موازنه تجاری در افغانستان وجود دارد.

Ammo bā wujud afzāyeš-e sāderāt hanuz mēzān-e ziyādi-ye kasri-ye mowāzana-ye tejāri dar Afyānestān wujud dārad.

Аммо экспорт ҳажмининг ошиши билан ҳалиям Афғонистонда савдо балансининг катта миқдорда камайиши мавжуд эмас.

(<http://www.afghanpaper.com/nbody.php?id=65136>)

Яна бир мисол:

اتاق تجارت و صنایع افغانستان می گوید که وضعیت تجارت در کشور در حالتی ناگوار است و بین صادرات و واردات توازن وجود ندارد.

Otāq-e tejārat-o-sanāya’-ye Afyānestān mēgōyad ke waz’iyat-e tejārat dar kešwar dar hālāti-ye nāgawār ast wa bayn-e sāderāt-o-wāredāt tawāzon wujud nadārad.

Афғонистон тижорат ва саноат уйи дейди: мамлакатдаги савдо ҳолати ёмон аҳволда ҳамда экспорт ва импорт орасида баланс мавжуд эмас.

(<http://madanyatonline.com/1395/8>)

تراز tarâz термини эса луғатларда келтирилган, аммо пассив ҳолатдаги термин ҳисобланади.

Терминология талабига кўра, бир тушунчани ифодалаш учун фақат бир терминни қолдириш, бошқасидан эса воз кечишга тўғри келади. Аммо бу жараён қийинчилик билан кечади. Д. С. Лотте айтганидек: “маълумки, кенг тарқалган ва чуқур илдиз отган терминларни (у шу тилники ёки ўзлашма бўлишидан қатъий назар) ҳатто анча номақбул бўлганда ҳам тилдан сиқиб чиқариш қийин (айрим ҳолларда бунинг мутлақо иложи йўқ) масаладир”¹⁸⁵.

Шуниси диққатга сазоворки, бир қатор интернет расмий веб-сайтларида терминларни қўллаш борасида юқорида тилга олинган дублетлик ҳодисаси фаоллашган.

Энди эътиборингизни “бухгалтерия” терминининг форс, дарий ва тожик тилларидаги ишлатилиш ҳолатлари ва дублетларига қаратсак. Луғатларда ушбу тушунчанинг форс тилида *دفترداری* *daftardâri* ва *حسابداری* *hesâbdâri* каби вариантлари кўрсатилади. Форс тили манбаларидан, айниқса, интернет сайтларида ҳар икки вариант дублет ишлатилиши кузатилди:

تاریخچه سیستم های حسابداری در ایران را می توان به پنج دوره زیر تقسیم نمود.

Эронда бухгалтерия тизимларининг қисқача тарихини қуйидаги беш даврга бўлиш мумкин.

(<http://khu.ac.ir/content/30766/>)

Яна бир мисол:

شرح وظایف اداره دفترداری و تنظیم حسابها

Бухгалтерия идораси вазифаларининг шарҳи ва ҳисобларнинг тузилиши

(<http://www.iust.ac.ir/find.php?item=106.14281.35490.fa>)

Бундан келиб чиқадики, ҳар икки дублет ишлатилиш нуқтаи назаридан бир хил мавқега эга. Демак, ўзаги арабий бўлган, аслида эса форсий сўз ҳисобланган бу ҳар икки термин бир-бирига дублетдир.

Аммо мазкур тушунчанинг дарий тилида фақатгина *محاسبه* *mohâseba* варианты бор эканлиги луғатлардан аниқланди. Аммо тўпланган материаллар дарий тилида *حسابداری* *hesâbdâri* терминини қўллаш мумкинлигини далиллади. Масалан:

ساختمان جدید انستیتیوت اداره و حسابداری در بلخ گشایش یافت.

¹⁸⁵ Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. - С. 98.

Sâxtemân-e jadid-e anstitut-e edâra va hesâbdâri dar Balx gošâyeš yâft.

Балхда менежмент ва бухгалтерия институтининг янги биноси очилди.

(<http://dari.wadsam.com/>)

Ушбу кўрсатилган масаладан кейин, дарий тилида луғатларда акс этмаган терминлар ҳам мавжуд ва улар асл терминларга дублет вазифасини ўтайди, деган хулосага келиш мумкин.

Тожиқ тилида эса, аксарият ҳолларда рус тилининг таъсири яққолроқ сезилиб туради. Буни дублетларнинг ишлатилишида ҳам кўриш мумкин. Масалан, биз айни “бухгалтер” тушунчаси доирасида жамлаган материалimizда дастлаб “бухгалтерӣ” термини қўлланганини кўрган бўлсак, кейинчалик эса “муҳосиба”нинг ишлатилганини кузатдик.

Энди диққатингизни “банкротлик” терминининг ҳар икки тилда ифодаланишига қаратсак:

Форс тилида “банкротлик” тушунчаси учун ورشكستگى varšekastegi ва افلاس eflās терминлари мавжуд бўлиб, асосан, ورشكستگى varšekastegi қўлланилади:

ورشكستگى حالت و وضعیت خاص اقتصادي - تجارتي است كه شخصيت هاي تجارتي به موجب آن توان پرداخت ديون خود را نداشته با وجود اينكه ممكن است دارايي براي فروش داشته باشند.

Банкротлик ўзига хос иқтисодий-тижорий ҳолат бўлиб, тижоратчилар у сабабли сотиш учун мол-мулкга эга бўлишига қарамасдан ўз қарзларини тўлай олмайдилар.

(<http://sayedakbarsadat.blogfa.com/post/>)

Иқтисодиётга оид луғатларда افلاس eflās термини мавжуд бўлсада, жамланган мисоллар аксарият ҳолларда унинг ўрнига افلاس و مفلس eflās-o mofles ишлатилишини кўрсатди:

در کتب فقهی تعاریفی از افلاس و مفلس شده است: افلاس عبارت از این است که شخص بجایي برسد که هیچ چیزی نداشته باشد. همچنین افلاس در شرع بدو معنی اطلاق میشود...:

Ҳуқуқий манбаларда банкротлик изоҳланган: банкротлик бу шундай ҳолатки, унда шахс ҳеч нарсасиз қолиш даражасига етиб боради. Шунингдек, банкротлик шариатда икки маънода изоҳланади:...

(<http://sayedakbarsadat.blogfa.com/post/>)

Баъзи ҳолларда эса افلاس و ورشكستگى eflās-o varšekastegi ҳолатида ишлатилиши борасида ҳам мисоллар учради:

سفر حسن روحانی رئیس‌جمهور ارتجاع روز سه‌شنبه 31 فروردین به سمتان به نمایش افلاس و ورشكستگى رژیم و نفرت مردم از نظام آخوندی تبدیل شد

Президент Ҳасан Рухонийнинг 31 фарвардин (20 апрель) сешанба кунисидаги Семнонга қиладиган сафари тўсатдан мамлакатдаги инкироз ва диний қонундан халқнинг норозилик намоиши сабабли ўзгарди.

(<https://www.mojahedin.org/news/174553/>)

Бундай ҳолатни биз дублетларнинг сони ортиқлиги ҳамда қатъий чегаранинг мавжуд эмаслиги билан баҳолаймиз.

Юқорида “банкротлик” терминидаги дублетлик ҳақида айтган фикрларимиз дарий тилига ҳам тааллуқли. Яъни дарий тилида ҳам худди шу терминлар бир-бирининг ўрнига ишлатилиши мумкин:

اموال تحت اِفالِس: مجموع اموالی که در آن تاجر مفلس حسب تصریح ماده بیستو چهارم این قانون دارای حق مالکیت میباشد.

Amwâl-e taht-e eflâs: majmô’-e amwâli ke dar ân tâjar-e mofles hasb-e taswir-e mada-ye bist-o çahârom-e in qânun dârâ-ye haq-ol mâlekiyat mêbâšad.

Инқироз ҳолатидаги мол-мулк: шундай мол-мулк мажмуи бўлиб, унда банкрот бўлган тижоратчи бу қонуннинг йигирма тўртинчи моддасининг изоҳига кўра солиқ тўлаш суммасига эга бўлади.

(<https://www.ahg.af/wp-content/uploads/2015/04/>)

Яна бир мисол:

۱۸۰ کارخانه تولیدی در بلخ در معرض ورشکستگی، مالکان میگویند دولت اقدام کند.

Балхдаги 180 та ишлаб чиқариш корхонаси инқироз ҳолатида; мулкдорлар давлатнинг чора кўришини сўрайди.

(<https://www.tolonews.com/fa/afghanistan>)

Бу каби ҳолат терминологиянинг қатъий қоидаси – бир тушунча учун фақатгина бир терминдан фойдаланиш лозимлиги борасидаги назарий қоидаларга зид келмоқда. Айниқса, уларнинг тилда қўлланилиш ҳолатлари эса дублетлар қаторининг ҳар учала тилда мавжудлигини кўрсатса, уларнинг ҳар биридан фойдаланилиши унификация масаласининг ҳал этилмаганлигига ишорадир.

Таҳлиллардан шу нарса аён бўлиб бормоқдаки, терминологияда минимум фарқланишлар принципи муҳим аҳамиятга эга. Шунга кўра, фан ва техника, хусусан, иқтисодий терминлар барча давлатларни бир-бири билан боғлаб турувчи кучга эга. Шунинг учун ҳам улар имкони борича бир хиллик (умумийлик)ка эга бўлиши ва кўпчилик тилларда айни бир шаклда ишлатилиши, яъни терминнинг халқаро мақомга эга бўлиши талаб этилади. Шу билан бирга, ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусияти ва анъаналари ҳам мавжудки, бу ҳолат юқоридаги талабга ҳар вақт мувофиқ келавермайди.

Хулоса:

Форс, дарий тиллари иқтисодий терминлари доирасида тўпланган материаллар таҳлили унда юз бераётган дублетлик масаласини ўрганиб чиқишга тurtки бўлди. Бир терминнинг ҳар бир тилда икки, уч, ҳатто тўртагача дублети борлиги аниқланди.

Лексик қатлами нуқтаи назаридан ҳар учала тилга оид иқтисодий терминларнинг ҳам ўз қатлам, ҳам ўзлашма қатламга эга аралаштипи мавжудлиги кўриб ўтилди ва ҳар бир тилдаги ана шу терминлар таҳлилга тортилди.

Форс, дарий тилларининг ҳар бирига оид луғатларда берилган дублетлар ва уларнинг тилда ишлатилиш ҳолатлари ўрганиб чиқилди ва уларнинг учраш частотаси аниқланди. Унга кўра, форс тилида ўз қатламдан ташкил қилинган терминлар кўпроқ, дарий ва тожик тилларида араб тилидан ўзлашмалар мавжуд бошқа дублетларига нисбатан кўпроқ тилда қўлланилиши кузатилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алимова Х.З. Дарий тилида соматизмларнинг структур ва семантик таснифи: Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация - Тошкент, 2005.
2. Алимова Х. З. Форс, дарий ва тожик тилларининг шаклланиш босқичлари: умумийлик ва фарқлар (фонетик таҳлил) //Шарқшунослик. – Т.: ТошДШИ, 2008. - № 1-2.
3. Мирзахмедова Х. В. Форс тилида транспорт терминларининг структур қатламлари ва ясаиш усуллари: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасинин олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент, 2017.
4. Нишанбаева А.И. Форс тилида янги шаклланаётган исмий полуаффикслар. “Шарқшуносликнинг долзарб масалалари” (Шарқ филологияси ва тарих факультети иқтидорли ёшлар илмий анжуман материаллари). Т.:2009, №2, 2-9-бетлар.
5. Нурмахова Ж. Қ. Қарақалпақ тилиндеги социалық - экономикалық терминлер. - Некис,1998.
6. Қуронбеков А. Форс тилидаги фонетик ўзгаришлар сабаби//Шарқшунослик. – Т.: ТошДШИ, 2011. - № 1. – Б. 3-9.
7. Қуронбеков А. Классик форс тили ҳамда ҳозирги давр форс, дарий ва тожик тиллари фонемалар тизимининг қиёсий таҳлили//Шарқ классик филологияси. – Т.: ТошДШИ, 2009. – Б. 11-20.
8. Khabibova Mukhabbat Raxmetullayevna. Simultaneous Transfer Strategies and Their Description. Journal of Critical Reviews, (Issue 4 2394-5125)
9. Khabibova Mukhabbat Raxmetullayevna. Use of Multimedia Methods in Teaching Foreign Languages. Ln; Distance Opportunities and Achievements of Science. Collection of Scientific Publications. Kiyev, 2020

10. Khodiyeva, Nozima T., Khabibova, Mukhabbat R., & Ahmedova, Dilfuza R. (2021). Past Tense Incomplete Verb and Present Tense Incomplete Verb in Persian. Zenodo, May 26, 2021. DOI: 10.5281/zenodo.4810048.

11. Ahmedova, Dilfuza R., Khodiyeva, Nozima T., & Khabibova, Mukhabbat R. (2022). Semantic Analysis of Stative Verbs in the Persian Language. In: Culturology, Art Studies and Philology: Modern Views and Scientific Research. Proceedings of the LVI International Scientific-Practical Conference. Moscow, 2022. ISSN 2541-9870.

12. Khodiyeva, N. T., Ahmedova, D. R., & Khabibova, M. R. (Year not specified). Structural Analysis of Verbs Formed on the Basis of Verb Stems in Modern Persian. Oriental Renaissance Innovative Educational Natural and Social Sciences, Volume 2, Issue 4/2.